

1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο δυναμικό:

Ένα κρίσιμο πεδίο σύνθεσης
θεωρίας και πολιτικής

Λόης Λαμπριανίδης,
Θανάσης Καλογερέσης,
Γρηγόρης Καυκαλάς

“At the heart of this tradition [of liberal political thought] is a twofold intuition about human beings: namely, that all, just by being human, are of equal dignity and worth, no matter where they are situated in society, and that the primary source of this worth is a power of moral choice within them, a power that consists in the ability to plan a life in accordance with one’s own evaluation of ends.”

Martha C. Nussbaum, *Sex and Social Justice* (Oxford University Press, 1999)

“Whenever you feel like criticizing any one,” he told me, “just remember that all the people in this world haven’t had the advantages that you’ve had.”

F. Scott Fitzgerald, *The Great Gatsby* (1925)

Το παρόν βιβλίο είναι το αποτέλεσμα χωριστών αναζητήσεων αλλά και συνεργασίας των συγγραφέων πάνω σε έναν κοινό άξονα ενδιαφέροντος που ανταποκρίνεται στην ανάγκη κατανόησης του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού και των ανθρώπινων δυνατοτήτων στη χωρική ανάπτυξη σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες, από την τοπική στην παγκόσμια. Το πλαίσιο για την πρόσφατη συνεργασία αποτέλεσε το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συστατική της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας». Στην έρευνα, η οποία χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα του υπουργείου Παιδείας ΘΑΛΗΣ: ενίσχυση της διεπιστημονικής έρευνας, συμμετείχαν τέσσερις ερευνητικές ομάδες από: το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, το οποίο είχε και τη συνολική ευθύνη του προγράμματος, το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και το Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ο σκοπός του βιβλίου, σε αντιστοιχία με το σκοπό του ερευνητικού προγράμματος το οποίο αποτελεί την κοινή βάση αναφοράς της πλειονότητας των κεφαλαίων του, είναι «η διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού ως βασικής συστατικής της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών» με ειδικότερους στόχους την αντικειμενική περιγραφή και την καλύτερη κατανόηση των μηχανισμών που επηρεάζουν τις περιφερειακές ανισότητες αλλά και διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις να σχεδιαστούν και να ασκηθούν οι κατάλληλες πολιτικές για τον περιορισμό τους.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη μια ιδιαίτερα έντονη συζήτηση σχετικά με το περιεχόμενο και, κατ'επέκταση, τους τρόπους μέτρησης της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και τους παράγοντες που την επηρεάζουν. Όσον αφορά το πρώτο, η καταλληλότητα του ΑΕΠ ως δείκτη μέτρησης της οικονομικής ανάπτυξης τίθεται διαρκώς υπό αμφισβήτηση, ενώ η αναζήτηση εναλλακτικών δεικτών βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη ενός εντυπωσιακά μεγάλου αριθμού επιστημόνων και εμπλεκόμενων φορέων. Όσον αφορά τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη, το ανθρώπινο δυναμικό και η συμβολή του στην οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Το βασικό συμπέρασμα στο οποίο φαίνεται να κατατείνει η σχετική διεθνής βιβλιογραφία είναι ότι η συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στην οικονομική ανάπτυξη είναι σημαντική και μάλιστα η συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη είναι μεγαλύτερη από τη συμβολή του φυσικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα για τις πιο αναπτυγμένες περιφέρειες μιας χώρας. Το ανθρώπινο δυναμικό αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας, γίνεται φορέας αξιοποίησης και διάχυσης της τεχνολογίας και της καινοτομίας και παράγει υψηλές εξωτερικές οικονομίες που διαχέονται στην οικονομία και στο κοινωνικό σύνολο.

Η πραγματική επιθυμία των επιμελητών της έκδοσης αλλά και των συγγραφέων είναι να διερευνηθεί η καταλληλότητα των προσεγγίσεων που εστιάζουν

στο ανθρώπινο δυναμικό και τις ανθρώπινες δυνατότητες στην κατανόηση των φαινομένων της χωρικής ανάπτυξης. Μας ενδιαφέρει να δούμε τι διαφορετικό και τι περισσότερο μπορούν να προσφέρουν αυτές οι προσεγγίσεις σε αντίστιξη με τις θεωρούμενες συμβατικές προσεγγίσεις των θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης. Το βασικό πλαίσιο των νέων προσεγγίσεων, όπως έχει θεμελιωθεί από διανοητές όπως οι Amartya Sen και Martha Nussbaum, στηρίζεται σε έννοιες όπως η «ουσιαστική» ελευθερία και η «αξιοπρέπεια» του ατόμου σε αντίστιξη με κοινωνικές και οικονομικές θεωρίες ή υποθέσεις που θέτουν ως βάση τον ανταγωνισμό ή την εκμετάλλευση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια αρχική αξιακή επιλογή, όπως άλλωστε συμβαίνει σχεδόν εξ ορισμού στις κοινωνικές επιστήμες, χωρίς να θυσιάζεται η επιστημονική πειθαρχία του εμπειρικού ελέγχου και της λογικής των επιχειρημάτων.

Ειδικότερα ενδιαφέρει η καταλληλότητα των νέων προσεγγίσεων για την ελληνική πραγματικότητα η οποία δοκιμάζεται την τελευταία πενταετία από τις επιπτώσεις της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης. Η Ελλάδα έχει πολλές φορές δοκιμαστεί και στο παρελθόν από την αδυναμία αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού της και έχει βιώσει κύματα μαζικής φτώχειας, ανεργίας και εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης ως αποτέλεσμα εσωτερικών διαρθρωτικών χαρακτηριστικών αλλά και ευρύτερων γεωπολιτικών ανακατατάξεων και συγκυριών. Είναι σχεδόν κοινός τόπος η αναφορά στη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα τόσο στη γένεση όσο και την έκβαση των ιστορικών εξελίξεων. Η συνεισφορά των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η συμβολή των ομογενών από τη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία, η ατομική επιτυχία Ελλήνων μεταναστών σε διάφορες χώρες, η έξοδος των νέων επιστημόνων και άλλα, έχουν αποκτήσει τα χαρακτηριστικά σύγχρονων μύθων που αναδεικνύουν τη σημασία των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Είναι πλέον καιρός και η επιστημονική κοινότητα να αναζητήσει την αλήθεια αυτών των αντιλήψεων θεωρώντας ότι αποτελούν επαρκή βάση για τη διατύπωση κρίσιμων υποθέσεων.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί πως το βιβλίο αναδεικνύει τη σημασία του ανθρώπινου δυναμικού, όχι μόνο για την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και για τη συνολική αναπτυξιακή πορεία των κοινωνιών. Όμως, όπως επισημαίνεται, ιδιαίτερα στο τελευταίο κεφάλαιο, η χώρα χάνει ένα πολύ σημαντικό μέρος του πολύ εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού της που μεταναστεύει στο εξωτερικό και σχεδόν όλες οι περιοχές της χάνουν ένα άλλο μέρος του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού τους που μεταναστεύει κυρίως στην Αθήνα. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο υπονομεύονται οι προοπτικές ανάπτυξης της χώρας γενικά και ιδιαιτέρως όλων σχεδόν των, πλην Αθήνας, περιοχών της. Και βέβαια η φυγή αυτού του εξειδικευμένου δυναμικού δεν υπονομεύει μόνο την οικονομική αλλά τη συνολική ανάπτυξη της χώρας.

Εκτός από το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο, τα υπόλοιπα δεκατέσσερα κεφά-

λαιο του βιβλίου οργανώνονται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος με τίτλο Βασικές έννοιες και θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης εντάσσονται τέσσερα κεφάλαια. Στο δεύτερο μέρος με τίτλο Εμπειρικές αναλύσεις των χωρικών ανισοτήτων εντάσσονται πέντε κεφάλαια, όπως και στο τελευταίο μέρος με τίτλο Ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα. Η παραπάνω κατανομή αναδεικνύει τους κεντρικούς άξονες που έχουν ως κοινή βάση αναφοράς την έμφαση σε φαινόμενα, μηχανισμούς και διαδικασίες που συνδέουν τη χωρική ανάπτυξη με το ανθρώπινο δυναμικό και τις ανθρώπινες δυνατότητες. Ο τρόπος που οι επιμέρους συμβολές, πέραν του ιδιαίτερου αντικειμένου που εξετάζουν, ανταποκρίνονται και στα κεντρικά αυτά ζητήματα συνθέτει και την προστιθέμενη αξία του βιβλίου ως συνόλου σε μια κρίσιμη και επίκαιρη επιστημονική και πολιτική συζήτηση. Αναλυτικά τα περιεχόμενα των τριών ενότητων του βιβλίου είναι:

Βασικές έννοιες και θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης: η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τις περισσότερες θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες επιχειρούν μια σφαιρική περιγραφή και κατανόηση της χωρικής ανάπτυξης και των περιφερειακών ανισοτήτων, του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού και των αναπτυξιακών πολιτικών. Συγκεκριμένα περιλαμβάνονται τα κεφάλαια:

- Θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης (*Θανάσης Καλογερέσης, Ηλίας Θάνης και Λόης Λαμπριανίδης*)
- Περιφερειακές ανισότητες (*Mick Dunford, μετάφραση: Θανάσης Λακριντής· επιμέλεια μετάφρασης: Γιώργος Μελισσοουργός*)
- Οργάνωση του χώρου και η γεωγραφία του ανθρώπινου δυναμικού (*Ελένη Ανδρικοπούλου και Γεωργία Γεμενετζή*)
- Από μια οικονομία βασισμένη στη γνώση σε... οικονομία βασισμένη στη γνώση; Σκέψεις με αφορμή τη μεταβολή των οικονομικών και αναπτυξιακών πολιτικών στη βορειο-ανατολική Αγγλία (*Ray Hudson, μετάφραση: Δημήτρης Αθανασόπουλος*)

Εμπειρικές αναλύσεις των χωρικών ανισοτήτων: στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται οι περισσότερες εφαρμοσμένες αναλύσεις οι οποίες εξετάζουν με βάση εμπειρικά δεδομένα συγκεκριμένες πτυχές των περιφερειακών ανισοτήτων και του ανθρώπινου δυναμικού. Εδώ εντάσσονται τα κεφάλαια:

- Η κατανόηση των περιφερειακών ανισοτήτων μέσω της προσέγγισης των ανθρώπινων δυνατοτήτων: Η περίπτωση της Ελλάδας (*Ηλίας Θάνης, Θανάσης Καλογερέσης και Λόης Λαμπριανίδης*)
- Φύλο και περιφερειακές ανισότητες: Εισοδηματικές και μη εισοδηματικές διαστάσεις (*Αντιγόνη Λυμπεράκη*)
- Η περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη, το ανθρώπινο κεφάλαιο και οι δημόσιες υποδομές στην Ελλάδα (*Βασίλης Τσέλιος, Αντώνης Ροβολής, Γιάννης Ψυχάρης και Κωνσταντίνα Γιάρου*)

- Χωρικές διαφοροποιήσεις της απασχόλησης στην Ελλάδα κατά την πρώιμη περίοδο της οικονομικής κρίσης (2008-2010): Η ανθεκτικότητα των ελληνικών περιφερειών (*Δημήτρης Καλλιώρας, Παναγιώτης Πανταζής, Γιάννης Ψυχάρης*)
- Περιφερειακές επιδόσεις και ανισότητες: Προσέγγιση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης μέσα από τις ανθρώπινες δυνατότητες (*Diane Perrons, μετάφραση: Χριστίνα Κακδέρη*)

Ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα: στην τρίτη ενότητα εντάσσονται οι περισσότερες εξειδικευμένες μελέτες περίπτωσης οι οποίες επικεντρώνονται στο ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα σε χωρικά προσδιορισμένες περιπτώσεις τομέων, κλάδων, επιχειρήσεων και περιοχών. Τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται είναι:

- Το ανθρώπινο δυναμικό ως παράγοντας ανάπτυξης των περιοχών: Οι διαστάσεις της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας (*Ελισάβετ Θωίδου και Χριστίνα Κακδέρη*)
- Ανθρώπινο δυναμικό και τουρισμός: Διερευνώντας κρίσιμα ζητήματα για την τοπική ανάπτυξη στο Ρέθυμνο και τη Νάξο (*Γιώργος Μελισσοουργός και Κωνσταντίνα Τσακοπούλου*)
- «Νέες» πρωτοβουλίες στον αγρο-τροφικό τομέα: Ευκαιρίες και εμπόδια για ανθρωποκεντρική και ισόρροπη τοπική ανάπτυξη (*Σοφία Σκορδίλη*)
- Ανάπτυξη/κρίση, τοπικότητα και ανθρώπινο δυναμικό στο τοπικό παραγωγικό σύστημα γουνοποιίας της Καστοριάς (*Παναγιώτης Αρτελάρης και Κωστής Χατζημιχάλης*)
- Επίπεδα εκπαίδευσης και προοπτικές ανάπτυξης: Διερευνώντας τη συνιστώσα των εσωτερικών μετακινήσεων στην Ελλάδα (*Λόης Λαμπριανίδης, Αναστασία Πανώρη και Θανάσης Καλογερέσης*)

Το βιβλίο αποτελεί μια προσπάθεια περιγραφής των ποικίλων τρόπων με τους οποίους ο άνθρωπος επηρεάζει τη χωρική ανάπτυξη. Ένας από τους κεντρικούς προβληματισμούς των συγγραφέων, αλλά και ένα από τα θέματα που προκάλεσαν τις εντονότερες συζητήσεις ήταν, πέρα από το πώς ο άνθρωπος επηρεάζει την ανάπτυξη, ποιο ακριβώς είναι το περιεχόμενο της έννοιας· πώς ακριβώς κατανοούνται, δηλαδή, όροι όπως ανθρώπινο δυναμικό, ανθρώπινος παράγοντας, ανθρώπινες ικανότητες και ανθρώπινο κεφάλαιο. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στους όρους όχι δίνοντας έμφαση στην ακρίβεια της μεταφοράς των επίσημων ορισμών, που άλλωστε παραμένουν σχετικά ρευστοί, όσο στον τρόπο χρήσης τους από την πλειονότητα των κειμένων του τόμου. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί πως οι συγγραφείς διατηρούν την τελική ευθύνη για το περιεχόμενο και τη χρήση των όρων στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου.

Ο όρος ανθρώπινο κεφάλαιο αναφέρεται στο σύνολο των επίκτητων δεξιοτήτων ενός ατόμου οι οποίες μπορούν να ενσωματωθούν σε παραγωγική εργασία. Η έννοια αυτή του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι αρκετά παλαιά· σύμφωνα με τον Marshall (1920) «το πιο πολύτιμο από όλα τα κεφάλαια είναι αυτό που επενδύεται

στους ανθρώπους». Ωστόσο, η ανάγκη των σύγχρονων οικονομολόγων να εκτιμήσουν την απόδοση των επενδύσεων στο ανθρώπινο κεφάλαιο (Becker 1964· Schultz 1961), ουσιαστικά επέβαλε την αποτίμηση του ανθρώπινου κεφαλαίου ως την «ποσότητα» της εκπαίδευσης που ένα άτομο λαμβάνει στη διάρκεια της ζωής του. Έτσι, παρότι το περιεχόμενο του όρου είναι αρκετά ευρύ, το γεγονός πως αποτελεί τον μόνο, ίσως, σχετικό όρο που επιδέχεται ποσοτικοποίηση έχει ως αποτέλεσμα την κατά κόρον υιοθέτησή του από τις περισσότερες ποσοτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης. Ωστόσο, ακόμη και αυτός ο αρκετά ξεκάθαρος (τουλάχιστον σε σύγκριση με τους υπόλοιπους όρους που χρησιμοποιούνται εδώ) όρος παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες όσον αφορά τη μέτρησή του. Η βασική πηγή δυσκολίας εντοπίζεται στον σύνθετο χαρακτήρα της εκπαίδευσης η οποία μπορεί να είναι τυπική (αυτή δηλαδή που παρέχεται στο πλαίσιο του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος και άρα σχετικά εύκολα μετρήσιμη) ή άτυπη (που παρέχεται εκτός εκπαιδευτικού συστήματος και άρα εξαιρετικά δύσκολο να καταγραφεί). Μια ενδιαμέση λύση φαίνεται πως δίνεται από την άθροιση της ποσότητας επίσημης εκπαίδευσης και άτυπης, πλην όμως παρεχόμενης από θεσμοθετημένες πηγές, όπως για παράδειγμα ολοκληρωμένα προγράμματα σεμιναρίων ή επιμορφώσεων που παρέχονται από δημόσιους ή άλλους φορείς.

Ο όρος ανθρώπινες δυνατότητες¹ συνδέεται με την προσέγγιση η οποία τοποθετεί στο κέντρο της ανάλυσης το άτομο και την ευημερία του, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι το κάθε άτομο θα πρέπει να είναι σε θέση να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις που δημιουργούνται από τις θεμελιακές του ανάγκες (π.χ. τροφή, στέγη, περιθαλψη κ.τ.λ.) προκειμένου να επιτύχει την ευημερία του και να δημιουργήσει τις αναγκαίες εκείνες συνθήκες που θα του επιτρέψουν να ζήσει τη ζωή του όπως εκείνο επιθυμεί (Anand και Sen 2000· Sen 1985). Η λογική

1. Επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «προσέγγιση ανθρώπινων δυνατοτήτων» αντί του όρου «προσέγγιση της δυνατότητας» (capability approach κατά Sen) και όχι τον όρο όπως έχει ήδη μεταφραστεί («προσέγγιση της ικανότητας» –βλ. Sen 2000, 2015), θεωρώντας ότι η έννοια δυνατότητα αποτυπώνει την ευρύτητα των επιχειρημάτων του Sen συνδυάζοντας παράλληλα τις ανθρώπινες δυνατότητες της Martha Nussbaum (human capabilities). Ο Sen χρησιμοποιεί τον όρο «δυνατότητα» υπό μια ευρεία και γενική έννοια παραπέμποντας στις «δυνατότητες», σε πληθυντικό δηλαδή βαθμό, με σκοπό να αναφερθεί στην πραγματική δυνατότητα ατομικής δράσης (πραγματικές επιλογές, ευκαιρίες ή την πραγματική ελευθερία που διαθέτει ο άνθρωπος). Ο όρος ανθρώπινες δυνατότητες συναντάται στις προσπάθειες εκείνες που ως βασικό σκοπό έχουν την εφαρμογή της προσέγγισης της δυνατότητας. Η πιο γνωστή από αυτές τις προσπάθειες συμπλήρωσης της προσέγγισης θεωρείται αυτή της Nussbaum η οποία δημιούργησε μια λίστα κεντρικών ανθρώπινων δυνατοτήτων.

που εκπορεύεται από την παραπάνω πρόταση δικαιολογεί τη σταδιακή απεξάρτηση της οικονομικής/αναπτυξιακής σκέψης από το κατά κεφαλή εισόδημα ως το πλέον κατάλληλο και διαδεδομένο μέτρο της ατομικής ευημερίας. Αυτό που αξιολογείται ως σημαντικότερο από την προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων είναι η παράμετρος άτομο/άνθρωπος και στο τι μπορεί να επιτύχει το άτομο και όχι στο τι μπορεί να αποκτήσει. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη μετατρέπεται από στόχος σε μέσο «επέκτασης της ελευθερίας των ανθρώπων να ζήσουν το είδος της ζωής που έχουν λόγο να εκτιμούν». Ένας πλήρης και οριστικός κατάλογος ανθρώπινων δυνατοτήτων δεν έχει προσδιοριστεί επακριβώς και θα ήταν ίσως πολύ μεγαλύτερος (Anand κ.ά. 2005· Nussbaum 2003), αλλά μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν κατηγορίες δυνατοτήτων σχετικά με τη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα, τη σωματική υγεία και τις αισθήσεις, σκέψεις και φαντασία.

Οι άλλοι δύο όροι που χρησιμοποιούνται σε αρκετά από τα κείμενα του βιβλίου, δηλαδή οι όροι «ανθρώπινος παράγοντας» και «ανθρώπινο δυναμικό» είναι λιγότερο σαφείς από τους δύο παραπάνω και σημαντικά διαφορετικοί μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, ο όρος ανθρώπινο δυναμικό μπορεί να θεωρηθεί όρος συγγενής με το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς αναφέρεται σε ιδιότητες των ανθρώπων, ενώ πρόκειται για όρο καθιερωμένο στη διοικητική επιστήμη ο οποίος αναφέρεται στη διαχείριση του συνόλου των ανθρώπινων πόρων μιας επιχείρησης. Στην περίπτωση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού για την ανάπτυξη ο όρος περιλαμβάνει και άλλες ιδιότητες των ανθρώπων (π.χ. δημιουργικότητα, ταλέντο), οι οποίες συνήθως δεν περιλαμβάνονται στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Από την άλλη πλευρά, ο όρος ανθρώπινος παράγοντας είναι ο πλέον ευρύς από όλους τους όρους, περιλαμβάνοντας όλους τους προηγούμενους. Όπως αναφέρει ο Sen (1997, σελ. 1959) «οι δύο οπτικές [δηλ. των ανθρώπινων δυνατοτήτων και του ανθρώπινου κεφαλαίου] δεν μπορεί παρά να σχετίζονται, καθώς και οι δύο ασχολούνται με το ρόλο των ανθρώπινων όντων, και συγκεκριμένα με τις πραγματικές ικανότητες που επιτυγχάνουν και αποκτούν». Με άλλα λόγια ο ανθρώπινος παράγοντας αναφέρεται σε αυτά που οι άνθρωποι μπορούν, αλλά και που θέλουν, να κάνουν και να είναι.

Τα κεφάλαια της πρώτης ενότητας προσδιορίζουν στην ουσία και το θεωρητικό υπόβαθρο του βιβλίου. Τα τέσσερα κείμενα της ενότητας αυτής, χωρίς να αποτελούν μια εξαντλητική περιγραφή των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης, επικεντρώνονται στην περιγραφή και κατανόηση του ρόλου του ανθρώπινου παράγοντα στη διαμόρφωση των τόπων και την ερμηνεία των παραγόντων της περιφερειακής ανάπτυξης και των περιφερειακών ανισοτήτων.

Στο κεφάλαιο *Θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης*, οι Θανάσης Καλογερέσης, Ηλίας Θάνης και Λόης Λαμπριανίδης πραγματεύονται τη διαχρονική εξέλιξη των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης κυρίως μέσα από το πρίσμα του ρόλου που αποδίδουν στον ανθρώπινο παράγοντα. Πιο συγκεκριμένα, πραγματεύονται τα

ζητήματα της περιφερειακής ανάπτυξης και των περιφερειακών ανισοτήτων μέσα από τη διερεύνηση τριών αλληλένδετων ερωτημάτων, δηλαδή πού τείνει να συγκεντρώνεται η ανάπτυξη, τους λόγους για τους οποίους κάποιες περιοχές είναι πιο αναπτυγμένες από άλλες και, τέλος, πώς οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές θα κατορθώσουν να «φτάσουν» τις περισσότερο αναπτυγμένες. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς, ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται κάθε φορά η ανάπτυξη τείνει να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοσμοθεωρία που υιοθετείται καθώς αυτό που κατανοείται με τον όρο ανάπτυξη είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη θεωρητική συζήτηση περί του τι προκαλεί την ανάπτυξη. Το κεφάλαιο αποτελεί μια συμβολή στην εκτενή σχετική βιβλιογραφία με την έννοια ότι δίνει έμφαση στις πιο σύγχρονες συζητήσεις γύρω από τις θεωρίες, τον τρόπο κατανόησης και μέτρησης και τις πολιτικές της περιφερειακής ανάπτυξης ακολουθώντας μια πρωτότυπη ταξινόμηση αυτών των θεωριών. Συγκεκριμένα, οι άξονες που καθορίζουν την οργάνωση του κεφαλαίου είναι αφενός ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα στην περιφερειακή ανάπτυξη (που αποτελεί και το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα όλου του βιβλίου) και αφετέρου η έννοια της παγκοσμιοποίησης η οποία με πολλούς τρόπους ανανεώνει μια εξαιρετικά σημαντική συζήτηση που καθορίζεται από το δίπολο τοπικό – παγκόσμιο και το ρόλο που το κάθε επίπεδο παίζει στην ανάπτυξη.

Ο Mick Dunford στο κεφάλαιο *Περιφερειακές ανισότητες* επισημαίνει πως η ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων περιλαμβάνει την εξέταση κοινών και επομένων αφηρημένων χαρακτηριστικών των περιφερειακών οικονομιών. Μεγαλύτερη προσοχή δίνεται στο σχετικό εισόδημα και τον πλούτο καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αυτά μεταβάλλονται. Στην περίπτωση που οι ανισότητες ως προς αυτούς τους δείκτες μειώνονται τότε θεωρείται πως υπάρχει σύγκλιση ενώ όταν αυτές διευρύνονται τότε θεωρείται πως υπάρχει απόκλιση. Ο συγγραφέας αναλύει κυρίως τις περιφερειακές διαφορές στη δημιουργία πλούτου που με τη σειρά τους προσδιορίζονται από τις διαφορές στη γεωγραφία των οικονομικών δραστηριοτήτων, στη δυναμική των αγορών εργασίας και στην κατανομή του πληθυσμού. Οι διαφορές αυτές, όπως υποστηρίζει, δεν διαμορφώνονται μόνο από οικονομικούς μηχανισμούς αλλά και από θεσμικούς παράγοντες και πολιτικές επιλογές. Η ανακατανομή και η μεταφορά εισοδήματος προς τις οικονομικά μειονεκτούσες περιοχές είναι καθοριστικοί παράγοντες ώστε οι διακυμάνσεις του εισοδήματος και της κατανάλωσης να είναι συχνά μικρότερες από τις διακυμάνσεις στη δημιουργία πλούτου. Το κεφάλαιο περιγράφει αναλυτικά τα βήματα στην εξέταση των περιφερειακών ανισοτήτων και της εξέλιξής τους, ξεκινώντας με τον προσδιορισμό των κατάλληλων χωρικών ενοτήτων, των δεικτών του πλούτου και του εισοδήματος και τον ορισμό των τρόπων με τους οποίους μετριούνται οι ανισότητες. Στη συνέχεια χρησιμοποιεί αυτές τις μεθόδους για να περιγράψει το βαθμό των περιφερειακών ανισοτήτων σε παγκόσμιο επίπεδο, στην Ευρωπαϊκή Ένω-

ση, στην Ιταλία και την Κίνα. Τα εμπειρικά στοιχεία δείχνουν ότι οι περιφερειακές οικονομίες μπορούν να αποκλίνουν ή να συγκλίνουν, ανάλογα με το σχετικό βάρος που έχουν συγκεκριμένοι εξισορροπητικοί και μη εξισορροπητικοί παράγοντες.

Η Ελένη Ανδρικοπούλου και η Γεωργία Γεμεντζή, στο κεφάλαιο *Οργάνωση του χώρου και η γεωγραφία του ανθρώπινου δυναμικού*, διερευνούν την υπόθεση ότι η χωρική οργάνωση –ο τρόπος με τον οποίο είναι οργανωμένος ο χώρος– αποτελεί βασική συνιστώσα της διαφοροποίησης των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού των περιοχών. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία εξετάζει τις χωρικές διαφοροποιήσεις συνήθως με βάση εδαφικές ενότητες που αντιστοιχούν στις διοικητικές περιοχές (π.χ. περιφέρειες και περιφερειακές ενότητες). Όπως επισημαίνουν, εάν προχωρήσει κανείς πέραν αυτών των συμβατικών διαιρέσεων και χρησιμοποιήσει εδαφικές ενότητες οι οποίες αντανakλούν τις πραγματικές χωρο-λειτουργικές σχέσεις που προκύπτουν από τον τρόπο που είναι χωρικά καταμεμημένος ο πληθυσμός και οι ανθρωπογενείς δραστηριότητες, τότε αναδεικνύονται κρίσιμες διαφοροποιήσεις των βασικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού. Στο πλαίσιο αυτό οι συγγραφείς εξετάζουν τις βασικές θεωρητικές έννοιες σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της χωρικής οργάνωσης που αναφέρονται αφενός στον τρόπο οργάνωσης του οικιστικού δικτύου και αφετέρου στο σχηματισμό των τοπικών αγορών εργασίας. Στη συνέχεια, εξετάζουν την έννοια της πολυκεντρικότητας ως αναλυτικό εργαλείο περιγραφής της χωρικής οργάνωσης και σχεδιασμού της χωρικής ανάπτυξης. Τέλος, επιχειρούν την εμπειρική εφαρμογή και τον έλεγχο καταλληλότητας και αξιοπιστίας των χωρικών τυπολογιών στην περίπτωση της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Συμπερασματικά επισημαίνουν ότι ο προσδιορισμός και η οριοθέτηση των διαφόρων τύπων χωρικών ενότητων πρέπει να βασίζονται σε συνδυασμούς διαφορετικών παραγόντων και κριτηρίων, η επιλογή των οποίων είναι κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στη διαδικασία της χωρικής ανάπτυξης και συνακόλουθα στη διαμόρφωση των χωρικών πολιτικών.

Ο Ray Hudson στο κεφάλαιο *Από μια οικονομία βασισμένη στη γνώση σε... οικονομία βασισμένη στη γνώση; Σκέψεις με αφορμή τη μεταβολή των οικονομικών και αναπτυξιακών πολιτικών στη βορειο-ανατολική Αγγλία* διερευνά το ρόλο της γνώσης, της μάθησης και της καινοτομίας στην περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη σε σχέση με τις πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης, μέσα από το πρίσμα των επιτυχημένων μετασχηματισμών μιας συγκεκριμένης περιφερειακής οικονομίας – αυτή της βορειο-ανατολικής Αγγλίας. Ο Hudson υποστηρίζει πως η γνώση είναι καίρια για όλες τις οικονομικές δραστηριότητες και πως διαφορετικοί τύποι δραστηριοτήτων βασίζονται και χρειάζονται διαφορετικά είδη γνώσης. Το κεφάλαιο εγείρει ευρύτερα ερωτήματα ως προς το πώς διαφορετικές περιφέρειες συνδέονται και τοποθετούνται σε μία εγγενώς άνιση διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης και για τις μεταβαλλόμενες γνωσιακές βάσεις και απαιτήσεις των καινοτόμων

πλεονεκτημάτων τους. Γιατί όσο και αν η έμφαση μεταφέρεται προς τη σημασία των ροών της γνώσης και της συνακόλουθης μετακίνησης του κεφαλαίου στον κυβερνοχώρο, κάθε κεφάλαιο «εξακολουθεί να εξαρτάται από την εδαφοποίηση» – που σημαίνει την υλοποίησή του σε συγκεκριμένες πόλεις και περιφέρειες, οι οποίες ανταγωνίζονται για να το προσελκύσουν και να γίνουν οι περιοχές αυτής της υλοποίησης και εδαφοποίησης. Κατά συνέπεια, πολλές άλλες περιφέρειες με οικονομικό ιστορικό παρόμοιο με αυτό της βορειο-ανατολικής Αγγλίας ακολουθούν παρόμοιες πολιτικές για να δημιουργήσουν νέες οικονομίες βασισμένες στη γνώση γιατί απλά πιστεύουν ότι αυτό θα τους δώσει τη δυνατότητα να προχωρήσουν προς την οικονομική επιτυχία μιμούμενες τις διαδικασίες της αυτο-ενισχυόμενης ενδογενούς ανάπτυξης που εμφανίζεται στους βασικούς κόμβους της παγκόσμιας οικονομίας. Με άλλα λόγια, υποθέτουν πως όλες οι περιφέρειες θα μπορέσουν πράγματι να επιτύχουν αυτήν τη μετάβαση. Ωστόσο, όπως δείχνει η ιστορία της βορειο-ανατολικής Αγγλίας, αυτό απέχει από το να είναι κάτι εύκολα πραγματοποιησιμο. Επιπλέον, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πως όλοι μπορούν να είναι νικητές σε μια καπιταλιστική οικονομία η οποία χαρακτηρίζεται από άνιση ανάπτυξη. Υπάρχουν συνεπώς σαφή όρια για το πώς η νέα, βασισμένη στη γνώση, οικονομία μπορεί να ξεπεράσει τα θέματα της άνισης ανάπτυξης όπως αντίστοιχα υπήρχαν και με τις προηγούμενες περιόδους περιφερειακών πολιτικών.

Τα κεφάλαια της δεύτερης ενότητας του βιβλίου εστιάζουν στην εμπειρική ανάλυση σημαντικών πτυχών των περιφερειακών ανισοτήτων και του ανθρώπινου δυναμικού και μπορούν να θεωρηθούν ως προς δύο διαστάσεις. Η πρώτη αφορά τη διάσταση των περιφερειακών ανισοτήτων την οποία εξετάζουν διεξοδικά. Εδώ μετακινούμαστε από τη μελέτη των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα, η οποία εξετάζεται από τα τέσσερα κείμενα της ενότητας, σε αυτές της Αγγλίας, ενώ η οπτική μεταβάλλεται από τη γενική περιγραφή της κατάστασης των περιφερειακών ανισοτήτων στο ρόλο συγκεκριμένων παραγόντων όπως το φύλο, η αγορά εργασίας και η κρίση. Η δεύτερη διάσταση, η οποία προφανώς διατρέχει το σύνολο του βιβλίου, αναφέρεται στους διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της ίδιας της έννοιας της ανάπτυξης. Παρότι ο στόχος της συνοχής (οικονομικής και κοινωνικής) αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες βασικό άξονα πολιτικής στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά και την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως υποστηρίζει η Perrons, τα ισχύοντα μέτρα περιφερειακής ανάπτυξης εξακολουθούν να ορίζονται με οικονομικούς όρους. Αυτό αποτελεί με πολλούς τρόπους ένα παράδοξο, καθώς τα Ηνωμένα Έθνη έχουν ανοίξει τη σχετική συζήτηση περί των δυνατοτήτων κατάρτισης εναλλακτικών μέτρων, με το δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, ενώ είναι πλέον ευρέως αποδεκτό πως το ΑΕΠ, ως μέσο και όχι ως στόχος ευημερίας, μόνο εμμέσως και συγκυριακώς ανταποκρίνεται ως μέσο κατανόησης και μέτρησης κοινωνικών ζητημάτων που αφορούν την αναδιανομή.

Οι Ηλίας Θάνης, Θανάσης Καλογερέσης και Λόης Λαμπριανίδης επιχειρούν την *Κατανόηση των περιφερειακών ανισοτήτων μέσω της προσέγγισης των ανθρώπινων δυνατοτήτων: Η περίπτωση της Ελλάδας*. Οι συγγραφείς εισάγουν, σε μία από τις πρώτες προσπάθειες στην ελληνική βιβλιογραφία, την προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, η οποία έχει αποτελέσει το κεντρικό θεωρητικό πλαίσιο των συζητήσεων της τελευταίας τριακονταετίας γύρω από το περιεχόμενο και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης. Στον πυρήνα της προσέγγισης βρίσκεται η έννοια της ελευθερίας ως θεμελιακή βάση και κεντρικό ζητούμενο των αναπτυξιακών πολιτικών. Η επέκταση της ελευθερίας, των ουσιαστικών δηλαδή επιλογών των ανθρώπων, αποτελεί μονόδρομο ως προς την επίτευξη της ανθρώπινης ανάπτυξης, ενώ οι ανισότητες θεωρούνται ως βασικός ανασταλτικός παράγοντας της αναπτυξιακής δυναμικής των περιοχών. Ουσιαστικά, η προσέγγιση μετατοπίζει το ενδιαφέρον, αναφορικά με την ανάλυση των ανισοτήτων, από την πλευρά των αποτελεσμάτων στην πλευρά των ευκαιριών, αντιμετωπίζοντας όλες τις υπόλοιπες έννοιες και μεταβλητές ως μέσα της διαδικασίας του μετασχηματισμού. Η χρήση λοιπόν της προσέγγισης ως θεωρητικής βάσης αξιολόγησης των περιφερειακών ανισοτήτων, τόσο με τη χρήση αντικειμενικών (κατά κεφαλή εισόδημα, Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης κ.ά.) όσο και υποκειμενικών μετρήσεων (Δείκτης Ανθρώπινων Δυνατοτήτων) οδηγεί σε πληρέστερα συμπεράσματα και σε μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση των ανισοτήτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας *Φύλο και περιφερειακές ανισότητες: Εισοδηματικές και μη εισοδηματικές διαστάσεις* η Αντιγόνη Λυμπεράκη συνεχίζει τη συζήτηση σχετικά με τους ποικίλους τρόπους και κριτήρια που επιλέγονται για τον προσδιορισμό του επιπέδου ευημερίας των περιφερειών, εξετάζοντας την εικόνα κατάταξης των περιφερειών όταν χρησιμοποιούνται μια σειρά οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών ως δείκτες ευημερίας. Σύμφωνα με τη συγγραφέα το κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι προβληματικό ως δείκτης ευημερίας, καθώς δίνει αποκλειστικά έμφαση σε μάκρο δεδομένα (κυρίως στο εθνικό εισόδημα), ενώ είναι ουδέτερο ως προς το φύλο. Η παραπάνω διαπίστωση αποτελεί και την αφορμή αναζήτησης εναλλακτικών κριτηρίων προσδιορισμού του επιπέδου ευημερίας μέσω τριών εναλλακτικών κατευθύνσεων: α) έμφαση στη «μίκρο» κλίμακα του εισοδήματος των ατόμων, β) υιοθετώντας μια «πολυδιάστατη» προσέγγιση της ευημερίας, η οποία, γ) λαμβάνει υπόψη της τον παράγοντα φύλο. Αν και με αξιοσημείωτες διακυμάνσεις, η κατάταξη των περιφερειών, με βάση το περιφερειακό κατά κεφαλή ΑΕΠ, διαφέρει συστηματικά απ' αυτές που υποδεικνύουν τα κριτήρια ευημερίας που βασίζονται στην εισοδηματική κατάσταση σε επίπεδο ατόμου (όπως το ισοδύναμο ή το προσωπικό εισόδημα) ή τα κριτήρια που αφορούν μη εισοδηματικές διαστάσεις (ποσοστό φτώχειας και αποστέρησης, δείκτες κοινωνικού αποκλεισμού και οικονομικής ανεξαρτησίας). Στην περίπτωση που το φύλο λαμβάνεται επιπλέον

υπόψη ως διακριτή παράμετρος, τα ευρήματα της ανάλυσης δείχνουν ότι οι επιδόσεις των περιφερειών ως προς το κατά κεφαλή ΑΕΠ φαίνεται να έχουν εξαιρετικά περιορισμένη συσχέτιση με τις αντίστοιχες επιδόσεις τους ως προς το στόχο της ισότητας των φύλων σε βασικές οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους. Η περιορισμένη συσχέτιση του κατά κεφαλή ΑΕΠ με τους εναλλακτικούς δείκτες ευημερίας αποτυπώνεται περισσότερο εμφανώς στα πρώτα δεδομένα κατά τη διάρκεια της κρίσης απ' όσο ήταν στα έτη πριν από την κρίση. Η διαπίστωση αυτή υπογραμμίζει περισσότερο την ανάγκη μιας ευρύτερης προσέγγισης για τον καθορισμό των προτεραιοτήτων πολιτικής την περίοδο της κρίσης απ' αυτή που υποδεικνύει μια συζήτηση στη βάση των διαπιστώσεων που διαφαίνονται αποκλειστικά στις τάσεις των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών.

Σε μια περισσότερο θεωρητική συζήτηση οι Βασίλης Τσέλιος, Αντώνης Ροβολής, Γιάννης Ψυχάρης και Κωνσταντίνα Γιάρου εξετάζουν την *Περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη, το ανθρώπινο κεφάλαιο και οι δημόσιες υποδομές στην Ελλάδα* με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της γεωγραφίας. Η συζήτηση που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του κεφαλαίου απηχεί την πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που αναπτύσσεται την τελευταία εικοσαετία στο πλαίσιο της οικονομικής επιστήμης και της νέας οικονομικής γεωγραφίας περί πρώτης και δεύτερης «φύσης» της γεωγραφίας ως παράγοντες που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη λειτουργία και την απόδοση των περιφερειακών οικονομιών γενικά και των ελληνικών ειδικότερα. Με τον όρο «πρώτη φύση» των παραγόντων της γεωγραφίας οι συγγραφείς αναφέρονται στη φυσική γεωγραφία των τόπων, ενώ η «δεύτερη φύση» αφορά τους περισσότερο ανθρωπογενείς παράγοντες που προκαλούν τη συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Βασιζόμενοι στην παραπάνω οπτική, οι συγγραφείς επιχειρούν την ανάλυση της ιδιαίτερα περίπλοκης και όχι πάντα άμεσης σχέσης μεταξύ της περιφερειακής ανάπτυξης, του ανθρώπινου κεφαλαίου και των δημόσιων υποδομών, επιδιώκοντας, ταυτόχρονα, την ανάδειξη μιας σειράς από συνέπειες όσον αφορά το ρόλο της περιφερειακής οικονομικής πολιτικής.

Το κείμενο των Δημήτρη Καλλιώρα, Παναγιώτη Πανταζή και Γιάννη Ψυχάρη με τίτλο *Χωρικές διαφοροποιήσεις της απασχόλησης στην Ελλάδα κατά την πρώιμη περίοδο της οικονομικής κρίσης (2008-2010): Η ανθεκτικότητα των ελληνικών περιφερειών* αποτελεί μια προσπάθεια καταγραφής των περιφερειακών ανισοτήτων της απασχόλησης στη διάρκεια των πρώτων ετών της κρίσης. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας ανάλυση απόκλισης-συμμετοχής εξετάζουν τις μεταβολές της απασχόλησης σε περιφερειακό επίπεδο στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2008-2010. Η ανάλυση απόκλισης συμμετοχής εξετάζει τη μεταβολή περιφερειακών μεγεθών (εν προκειμένω την απασχόληση) ως προϊόν τριών σημαντικών επιρροών: των ευρύτερων μεταβολών σε εθνικό επίπεδο, των μεταβολών σε επίπεδο κλάδου και τέλος αυτών που αφορούν μόνο την περιφέρεια που μελετάται. Έτσι, εκτός της γε-

νικής εικόνας μεταβολής ενός μεγέθους μιας περιφέρειας (π.χ. η μείωση της απασχόλησης στον τομέα της μεταποίησης στην Κ. Μακεδονία), αποκτούμε την επιπλέον ιδιαίτερα χρήσιμη πληροφόρηση του βαθμού στον οποίο η περιφερειακή μεταβολή οφείλεται στην αντίστοιχη εθνική μεταβολή, στις ανταγωνιστικές πιέσεις που δέχεται ο κλάδος ή σε ιδιαίτερες διεργασίες στο εσωτερικό της περιφέρειας. Η ανάλυση που επιχειρείται στο κεφάλαιο αφορά μια προέκταση της μεθόδου με την ενσωμάτωση στην ανάλυση της εξαγωγικής δραστηριότητας και γενικότερα των ροών εμπορίου της οικονομίας των περιφερειών της χώρας. Η απασχόληση αποτελεί έναν από τους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες του επίπεδου ανάπτυξης και του δυναμισμού της οικονομίας των περιφερειών μιας χώρας, ενώ η ανάλυση των μεταβολών της αναδεικνύει τις περιφέρειες εκείνες οι οποίες είχαν τις καλύτερες επιδόσεις στη δημιουργία απασχόλησης κατά το διάστημα της τελευταίας δεκαετίας στην Ελλάδα και παρουσιάζονται πιο ανθεκτικές έναντι των περιφερειών που εμφανίζονται πιο ευάλωτες στην κρίση.

Η ενότητα ολοκληρώνεται με το κείμενο της Dianne Perrons, *Περιφερειακές επιδόσεις και ανισότητες: Προσέγγιση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης μέσα από τις ανθρώπινες δυνατότητες*, τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα της οποίας σε σημαντικό βαθμό αντανακλούν τον βασικό προβληματισμό του βιβλίου. Συγκεκριμένα, η Perrons επιδιώκει να απαντήσει σε τρία ερωτήματα, δύο εκ των οποίων είναι αλληλένδετα, ενώ στο τρίτο επιχειρεί να δώσει και απαντήσεις: το πρώτο ερώτημα αφορά το περιεχόμενο της περιφερειακής ανάπτυξης και τους «αποδέκτες» της, ενώ το δεύτερο τα εναλλακτικά της μεγέθυνσης μέτρα ανάπτυξης. Το τρίτο ερώτημα είναι πιο ειδικό και αφορά τους τρόπους με τους οποίους η προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων μπορεί να γίνει περισσότερο επιχειρησιακή, ώστε να προσφέρει ένα προσιτό εναλλακτικό μέτρο ανάπτυξης. Η επιχειρούμενη από τη συγγραφέα απάντηση, που βασίζεται στη διάσταση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, υιοθετεί μια μεθοδολογία ανάλογη με τον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Αναπτυξιακού Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών, επιχειρώντας τον υπολογισμό ενός μέτρου περιφερειακής ανάπτυξης για τις περιφέρειες της Αγγλίας. Στη συνέχεια τα αποτελέσματα που προκύπτουν συγκρίνονται με τα συμβατικά μέτρα που βασίζονται στο ΑΕΠ. Η σύγκριση είναι αποκαλυπτική, καθώς η κατάταξη των περιοχών ανατρέπεται, συχνά θεαματικά. Ωστόσο, πουθενά δεν είναι εντονότερη η ανατροπή από το Λονδίνο, το οποίο πρακτικά μεταμορφώνεται από μία από τις πιο πετυχημένες περιοχές του πλανήτη (και προφανώς και της Αγγλίας) σε μια περιφέρεια με έντονες αντιθέσεις, συμπεριλαμβανομένων υψηλών επιπέδων φτώχειας, αντανακλώντας καλύτερα με τον τρόπο αυτό την πραγματική αίσθηση ευημερίας των κατοίκων του.

Η τρίτη ενότητα του βιβλίου εστιάζει στο ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στην ανάπτυξη, προσαρμογή και ανθεκτικότητα των περιοχών εξετάζοντας χωρι-

κά προσδιορισμένες περιπτώσεις τομέων, κλάδων και επιχειρήσεων. Είναι γεγονός ότι η πολυπλοκότητα της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης και των εμπλεκόμενων, καθώς και των επιδράσεών τους στις διαδρομές της τοπικής ανάπτυξης, παράλληλα με την εξέταση των ανθρώπινων δυνατοτήτων αποτελεί μεγάλη πρόκληση για τη θεωρητική σκέψη και την πολιτική πράξη. Στα πέντε κεφάλαια της ενότητας διερευνάται ακριβώς αυτό το πεδίο σύνθεσης θεωριών και πολιτικών τοπικής ανάπτυξης και αξιοποίησης των ανθρώπινων δυνατοτήτων καθώς γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα εμπειρικά παραδείγματα και αναδεικνύεται η σημασία της αλληλεπίδρασης ανθρώπινου δυναμικού και χώρου μέσα από συμπληρωματικές εμφάσεις και οπτικές.

Οι Ελισάβετ Θωίδου και Χριστίνα Κακδέρη εξετάζουν το θέμα *Το ανθρώπινο δυναμικό ως παράγοντας ανάπτυξης των περιοχών: Οι διαστάσεις της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας*. Η συνιστώσα της καινοτομίας αντανακλά τον καθοριστικό ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού ως φορέα που «παράγει» και αξιοποιεί τη γνώση συμβάλλοντας στη συνολική ικανότητα καινοτομίας σε μια περιοχή ενώ προωθεί τη χωρική ανάπτυξη. Η συνιστώσα της ανθεκτικότητας μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει ιδιότητες και δυνατότητες του ανθρώπινου δυναμικού που αναδεικνύονται σημαντικές σε περίοδο οικονομικής και περιβαλλοντικής κρίσης και οδηγούν, στις συνθήκες αυτές, σε εναλλακτικές θεωρήσεις στα θέματα χωρικής ανάπτυξης. Οι συγγραφείς εισάγουν τις έννοιες που αναδεικνύουν τη σημασία εκείνων των χαρακτηριστικών και δυνατοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού που σχετίζονται με την ικανότητα για μάθηση και την ικανότητα για προσαρμογή και αντιμετώπιση κινδύνων. Από την άποψη αυτή, το ανθρώπινο δυναμικό καθίσταται βασικό κριτήριο για την αποτίμηση των προοπτικών ανάπτυξης και ευημερίας των περιοχών. Το κεφάλαιο εξετάζει πιθανούς τρόπους μέτρησης των δύο βασικών διαστάσεων, της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας, προτείνοντας δείκτες που προχωρούν πέρα από τη συμβατική οπτική μέσω του κατά κεφαλή ΑΕΠ, εξετάζοντας παράλληλα τη διαθεσιμότητα των δεδομένων που είναι απαραίτητα για τον υπολογισμό τους σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Στη συνέχεια, εφαρμόζοντας πιλοτικά επιλεγμένους δείκτες στις περιφερειακές ενότητες της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, καταλήγει σε διαπιστώσεις για τις διαφορετικές επιδόσεις των περιοχών ως προς τις διαστάσεις της καινοτομίας και ανθεκτικότητας με άξονα το ανθρώπινο δυναμικό, συγκρίνοντας τις επιδόσεις τους ως προς τον συμβατικό δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης. Στα συμπεράσματα, αυτές οι διαφορετικές επιδόσεις σχολιάζονται για αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις περιοχών σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσης των ίδιων των περιοχών.

Στο κεφάλαιο *Ανθρώπινο δυναμικό και τουρισμός: Διερευνώντας κρίσιμα ζητήματα για την τοπική ανάπτυξη στο Ρέθυμνο και τη Νάξο* οι Γιώργος Μελισσοουργός και Κωνσταντίνα Τσακοπούλου εστιάζουν στο ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού

στην τουριστική ανάπτυξη. Η τοπική ιδιαιτερότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι ένα προνομιακό πεδίο όπου μπορεί να διερευνηθεί η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα στη διατήρηση και αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μιας περιοχής αλλά και την αλληλεξάρτηση της τοπικής δυναμικής με την αξιοποίηση και διεύρυνση των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Θεωρώντας ως δεδομένη την ένταση εργασίας που χαρακτηρίζει τη μεγάλη πλειονότητα των τουριστικών δραστηριοτήτων στους τουριστικούς προορισμούς, οι συγγραφείς τονίζουν την κρίσιμη σημασία που έχουν η απασχόληση και η επιχειρηματικότητα τόσο για την ανάπτυξη του κλάδου όσο και για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη αλλά και ως όχημα για την έξοδο από την τρέχουσα κρίση. Η εμπειρική διερεύνηση στο Ρέθυμνο και τη Νάξο, δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις διαφοροποιημένων προτύπων τουριστικής ανάπτυξης, είχε ως στόχο την ποιοτική διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει το ανθρώπινο δυναμικό στην τουριστική ανάπτυξη. Διαπιστώνονται θετικές αναπτυξιακές επιπτώσεις, κυρίως στο πεδίο της απασχόλησης, η οποία χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό εντοπιότητας, ενώ η εποχικότητα, ως εγγενές γνώρισμα του προϊόντος ήλιος-θάλασσα, έχει αρνητικές συνέπειες τόσο στην ανάπτυξη των ανθρώπινου κεφαλαίου όσο και στη λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας. Από την πλευρά της επιχειρηματικότητας, διαπιστώνεται σημαντικός δυναμισμός των νεότερων επιχειρηματιών παρά το γεγονός ότι η έλλειψη οριζοντίων και κάθετων συνεργασιών δεν επιτρέπει την ολοκλήρωση του τοπικού παραγωγικού κυκλώματος.

Η Σοφία Σκορδίλη, στο κεφάλαιο για τις «*Νέες*» πρωτοβουλίες στον αγρο-τροφικό τομέα: *Ευκαιρίες και εμπόδια για ανθρωποκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη*, διερευνά τη σημασία της παραγωγικής δομής και κλαδικής εξειδίκευσης ως το πλαίσιο που μπορεί να ενεργοποιήσει διαδικασίες βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης και διεξόδου από την κρίση. Η έμφαση αυτή επιτρέπει τη διερεύνηση της σχέσης τοπικών και υπερτοπικών δομών και διαδικασιών και την καταγραφή και αξιολόγηση εναλλακτικών στρατηγικών. Η συγγραφέας τονίζει ότι στο πλαίσιο της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που δοκιμάζει τη χώρα, καθημερινά, στις μεγάλες πόλεις και στην ύπαιθρο, δημιουργούνται μικρές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διάφορες φάσεις των αγρο-τροφικών συστημάτων. Πολλές από αυτές έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ελληνικών και διεθνών μέσων ενημέρωσης και προβάλλονται ως πετυχημένα παραδείγματα υπεύθυνης επιχειρηματικότητας. Στις περισσότερες αναφορές υπερτονίζεται μονόπλευρα η θετική συμβολή τους στην τοπική βιώσιμη ανάπτυξη και τη δημιουργία απασχόλησης και οι ευοίωνες προοπτικές τους. Ωστόσο μια πληρέστερη ανάλυση δείχνει ότι η συμβολή τους σε μακροπρόθεσμη και βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι δεδομένη. Επιπλέον, δίπλα στις (λίγες) πετυχημένες περιπτώσεις πολύ περισσότερες πρωτοβουλίες δεν μπόρεσαν να επιβιώσουν σ' ένα ελάχιστα φιλικό επιχειρηματικό περιβάλλον και

σταμάτησαν τη λειτουργία τους. Το κεφάλαιο αμφισβητεί την αξιοπιστία των παραδοσιακών δεικτών μέτρησης της ανάπτυξης με αποκλειστικά οικονομικούς δείκτες, υιοθετεί μια πιο ολιστική προσέγγιση τοποθετώντας τον ανθρώπινο παράγοντα (επιχειρηματίας και εργαζόμενοι) και τον τόπο (τοπική τεχνογνωσία, παράδοση, συνεργασίες) στο επίκεντρο της ανάλυσης προκειμένου να καταλήξει σε συμπεράσματα σχετικά με τους κρίσιμους παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε βιώσιμη και ανθρώπινη τοπική ανάπτυξη.

Στο κεφάλαιο *Ανάπτυξη/κρίση, τοπικότητα και ανθρώπινο δυναμικό στο τοπικό παραγωγικό σύστημα γουνοποιίας της Καστοριάς* οι Παναγιώτης Αρτελάρης και Κωστής Χατζημιχάλης αναλύουν την περίπτωση της παραδοσιακής τέχνης της γουνοποιίας στην Καστοριά, η οποία έχει δημιουργήσει τοπική τεχνογνωσία η οποία μεταφέρεται, τυπικά και άτυπα, από γενιά σε γενιά. Η σημασία των τοπικών παραγωγικών συστημάτων και του ευρύτερου πλαισίου μέσα στο οποίο εξελίσσονται αποτελεί κεντρικό θέμα της συζήτησης για τουλάχιστον τρεις δεκαετίες διερεύνησης των σχέσεων ανάμεσα στους θεσμούς, την οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία στις διαδρομές της τοπικής ανάπτυξης. Παράλληλα, η συζήτηση διευρύνεται για να συμπεριλάβει την πολυεπίπεδη αναδιάταξη αυτών των σχέσεων στο πλαίσιο της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης. Οι συγγραφείς στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην τοπική εξειδίκευση με αναφορά τόσο στους/στις εργαζόμενους/ες όσο και στους/στις επιχειρηματίες. Το απόλυτα ειδικευμένο επιχειρηματικό και εργατικό δυναμικό είναι το βασικό γνώρισμα της επιτυχίας/επιβίωσης του κλάδου και της περιοχής. Ο κλάδος έχει εκσυγχρονιστεί, έχει αναπτύξει μεγάλες καθετοποιημένες μονάδες (εκτροφή γουνοφόρων ζώων, βυρσοδεψία, σχεδιασμός, παραγωγή, εμπορία, εξαγωγές), έχει αναπτύξει σημαντικά δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, εξακολουθεί να είναι έντονα εξαγωγικός, οι κρίσεις που αντιμετωπίζει είναι κυκλικές και, μέχρι σήμερα, δεν έχουν οδηγήσει σε ολική εξαφάνιση, όπως άλλους παραδοσιακούς κλάδους. Το ανθρώπινο δυναμικό αποτελεί το κύριο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα του κλάδου και της περιοχής αλλά και την αχίλλειο πτέρνα: ενώ υπάρχει σημαντική ανανέωση των επιχειρηματιών δεν συμβαίνει το ίδιο με τους/τις εργαζόμενους/ες.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας *Επίπεδα εκπαίδευσης και προοπτικές ανάπτυξης: Διερευνώντας τη συνιστώσα των εσωτερικών μετακινήσεων στην Ελλάδα* οι Λόης Λαμπριανίδης, Αναστασία Πανώρη και Θανάσης Καλογερέσης εξετάζουν την υπόθεση ότι σύμφωνα με την οικονομική θεωρία το ανθρώπινο κεφάλαιο (ως ένας ακόμα παραγωγικός συντελεστής) έχει την ικανότητα να συντηρήσει και να ενισχύσει την οικονομική μεγέθυνση. Ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου στις σύγχρονες θεωρίες μεγέθυνσης αρχίζει και περιλαμβάνει πέρα από τις οικονομικές και άλλες παραμέτρους όπως η ατομική ελευθερία και η ποιότητα ζωής. Η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο τόσο υπό τη στενή έννοια που σχετίζεται με

τα εκπαιδευτικά επίπεδα όσο και με την ευρύτερη έννοια που πηγάζει από την αύξηση των ατομικών ικανοτήτων, δεξιοτήτων και ευφυΐας μπορεί να αποτελέσει ένα κομβικό σημείο, τόσο στην ανάπτυξη όσο και στη διαφοροποίηση των περιοχών. Η πιθανή διαφοροποίηση μεταξύ των αποθεμάτων ανθρώπινου κεφαλαίου ενδέχεται να είναι μία από τις βασικότερες αιτίες που προκαλούν την άνιση ανάπτυξη των περιοχών, προσδίδοντάς τους διαφοροποιημένες δυναμικές όσον αφορά οικονομικές μεταβλητές αλλά και ποιοτικούς παράγοντες. Η ύπαρξη του ανθρώπινου κεφαλαίου στις διάφορες περιοχές δεν μπορεί να αποτελέσει ικανή συνθήκη που θα οδηγήσει στην ανάπτυξή τους. Θα πρέπει να συνοδεύεται και από μια αυξημένη ικανότητα της κοινωνίας να μπορεί να αξιοποιήσει το παρεχόμενο απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου. Οι συγγραφείς διερευνούν τις σχέσεις μεταξύ συγκέντρωσης ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικών όρων ανάπτυξης, προκειμένου να προσδιορίσουν την αποτελεσματικότητα με την οποία οι σχετικοί παράγοντες αλληλεπιδρούν στο χώρο.

Συνοψίζοντας, η συζήτηση για την αλληλεπίδραση ανθρώπινου δυναμικού και χώρου έχει πολλές και διαφορετικές πτυχές. Σύμφωνα με αρκετές σύγχρονες προσεγγίσεις για την ανάπτυξη, διαπιστώνεται η σημασία των χωρικά εντοπισμένων χαρακτηριστικών τόσο του ανθρώπινου δυναμικού, όπως η επιχειρηματικότητα και η δημιουργικότητα, όσο και της οργάνωσης των διαφόρων περιοχών, όπως η θεσμική πυκνότητα και η διαθέσιμη τεχνογνωσία. Αντίστοιχα, στο πλαίσιο των πολιτικών χωρικής ανάπτυξης, διαμορφώνονται και προωθούνται δράσεις ενίσχυσης αυτών των παραγόντων και διαδικασιών που συνδέονται με την ενεργοποίηση και αξιοποίηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, όχι μόνο στις λιγότερο αναπτυγμένες αλλά σε όλες τις περιοχές που επιδιώκουν τη βελτίωση της σχετικής τους θέσης με όρους ανταγωνιστικότητας και ποιότητας ζωής. Παρά το εντεινόμενο θεωρητικό και πρακτικό ενδιαφέρον, η καλύτερη ενσωμάτωση της προσέγγισης των ανθρώπινων δυνατοτήτων παραμένει ένα βασικό ζητούμενο καθώς εξακολουθεί να κυριαρχεί η έμφαση στις οικονομικές πλευρές της ανάπτυξης. Το κρίσιμο πεδίο σύνθεσης είναι η ανάδειξη τόσο του ανθρώπινου παράγοντα όσο και της σημασίας της τοπικής δυναμικής προκειμένου να τονιστούν οι προοδευτικές και βιώσιμες διαστάσεις της ανάπτυξης. Το παρόν βιβλίο επιδιώκει να συμβάλει ακριβώς σε αυτό το κρίσιμο και επίκαιρο πεδίο σύνθεσης θεωρίας και πολιτικής.